

Жінки і діти як жертви геноцидних дій у Голодоморі проти української нації

Мирослава Антонович

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
Київ, Україна

У статті розглядається один з ментальних елементів (*mens rea*) Голодомору як злочину геноциду, а саме віктимологічний аспект. Авторка стверджує, що, з одного боку, захищена група під час Голодомору мала чіткий національний характер, а, з іншого боку, українські жінки і діти, які постраждали під час Голодомору найбільше і становили переважну більшість його жертв, були, без сумніву, важливим складником для виживання української національної групи. Аналізуються також матеріальні елементи Голодомору-геноциду (*actus reus*), що призвели до масового винищення української національної групи, вчиненого перш за все шляхом навмисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення національної групи (акт фізичного геноциду); вжиття заходів для запобігання народженню дітей у групі (поняття біологічного геноциду); а також примусову передачу дітей до іншої групи (акт культурного геноциду). Авторка простежує елементи злочину геноциду в кожному з цих актів.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, *mens rea*, *actus reus*, ментальні та матеріальні елементи злочину.

Все більше урядів та західних науковців визнають, що Голодомор в Україні був злочином геноциду, організованим верхівкою Комуністичної партії СРСР проти української нації. Україна на законодавчому рівні визнала Голодомор 1932–1933 років злочином геноциду проти українського народу, ухваливши 2006 року Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».¹ Постановою Апеляційного суду міста Києва у січні 2010 року було підтвер-

¹ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року (Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504). *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом* / під ред. В. Василенка та

джено висновок досудового слідства, проведеного Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках – за ознаками злочину геноциду, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України. У судовому порядку було визнано, що лідери Комуністичної партії СРСР і Комуністичної партії України – Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Косіор, Чубар і Хатаєвич – навмисно організували геноцид проти частини української національної групи з метою придушити національний визвольний рух в Україні й попередити відновлення та зміцнення незалежної української держави шляхом створення умов життя, розрахованих на знищення значної частини українців Голодомором 1932–1933 років.²

Шлях визнання Голодомору геноцидом був дуже тривалим. Як зазначав Роберт Конквест, радянські органи влади з допомогою радянських дипломатів та західних журналістів, обдурених чи підкуплених радянськими органами, спершу заперечували існування голоду.³ Насправді були повідомлення від іноземних дипломатів в СРСР, а також чесних журналістів про жахливі умови в Україні та на Північному Кавказі, який також здебільшого населяли українці. Однак загалом Захід мовчав, удаючи, що нічого не помічає. Англійський письменник Джордж Орвелл писав: «Масштабні події на кшталт голоду 1933 року в Україні, які потягли за собою смерть мільйонів людей, у дійсності не привернули уваги більшості англійських русофілів чи ідеологічних советофілів».⁴ Але це була справа не лише русофілів, а й великої впливової частини західної думки.⁵ Роберт Конквест зауважував, що скандал полягав не в тому, що вони виправдовували радянські дії, а в тому, що відмовлялись чути про них, не були готові побачити очевидне.⁶

М. Антонович. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 226–228.

² Ruling of the Kyiv Court of Appeals concerning the committing of the crime of genocide, 13 January 2010. *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a Crime of Genocide under International Law...* P. 294–356.

³ Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York : Oxford University Press, 1986. P. 322–323.

⁴ Orwell G. Notes on Nationalism. *The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell*. New York : Harcourt, Brace & World, Inc., 1968. Vol. 3. P. 370.

⁵ Conquest R. *The Harvest of Sorrow...* P. 321.

⁶ Там само.

Аж 1988 року 99-й Конгрес США створив Комісію щодо Голоду в Україні, виконавчим директором якої був д-р Джеймс Мейс. Метою Комісії було вивчити голод 1932–1933 років в Україні для того, щоб: 1) розширити знання світу про голод та 2) забезпечити американську громадськість кращим розумінням радянської системи, розкривши роль радянських органів в українському голоді. У резолюції Комісія сформулювала 19 висновків, один із яких був таким: «Йосип Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.».⁷ У вересні 2018 року Комітет закордонних відносин Сенату США одноголосно ухвалив Резолюцію 435, згідно з якою Голодомор було визнано геноцидом, а 4 жовтня 2018 року сам Сенат США однотайним голосуванням визнав Голодомор геноцидом. Перед цим деякі штати США уже визнали Голодомор геноцидом.

Оскільки геноцид є злочином не лише згідно з міжнародним договірним правом, але й міжнародним звичаєвим правом, і є імперативною нормою *jus cogens*, яка має зворотну дію в часі, поняття геноциду може бути застосоване до злочину Голодомору в Україні, який було вчинено перед набранням чинності Конвенції про запобігання злочину геноциду й покарання за нього (далі – Конвенція про геноцид).

Голодомор як злочин геноциду в широкому і вузькому розумінні

Стаття II Конвенції про геноцид передбачає таке визначення геноциду: «Геноцид – це дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку» (*mens rea*) і перераховує такі матеріальні елементи злочину геноциду (*actus reus*):

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на її цілковите або часткове фізичне винищення;

⁷ United States Commission on the Ukraine Famine. *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress*. Washington, D.C. : United States Government Printing Office, 1988. P. vii.

- г) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- г) примусова передача дітей з однієї групи в іншу.⁸

Рафаель Лемкін, батько Конвенції про геноцид, який і сформулював термін «геноцид», охарактеризував кремлівську політику в Україні у першій половині ХХ століття як «класичний приклад радянського геноциду, найдовший і найширший експеримент русифікації – знищення української нації».⁹

У Римському Статуті Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та в окремому джерелі «Елементи злочинів» МКС розрізняє суб'єктивні (*mental, mens rea*) і об'єктивні (*material, actus reus*) елементи злочинів, *inter alia* злочину геноциду, над яким МКС має юрисдикцію.

Згідно зі ст. 30 Римського Статуту МКС, якщо не передбачено іншого, особу можна притягти до кримінальної відповідальності й покарати за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, лише в тому разі, коли **матеріальні елементи** злочину здійснено з **наміром** (*intent*) і **знанням** (*knowledge*). Особа має намір вчинити злочин, коли: а) щодо поведінки, ця особа має на меті брати участь у цій поведінці; б) щодо певного наслідку, ця особа має намір спричинити такий наслідок чи усвідомлює, що він настане в результаті такої послідовності подій.¹⁰ Стаття 30 також передбачає, що **знання** (*knowledge*) означає усвідомлення того, що обставини існують чи наслідки матимуть місце за нормального перебігу подій.¹¹

Якщо в «Елементах злочинів» немає жодного натяку на **усвідомлення** (*mental element*) певної поведінки, наслідків чи умов, передбачається, що застосовується відповідний елемент усвідомлення (*mental element*), тобто намір, знання чи обидва ці елементи, передбачені у ст. 30 Римського Статуту.

⁸ United Nations. Treaty Series. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948. 1951. Vol. 78. P. 280.

⁹ Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / ред. Роман Сербин ; упоряд. Олеся Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. С. 31. URL: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2017-11-01/book10.pdf>.

¹⁰ Elements of Crimes. International Criminal Court, 2011. P. 1. URL: <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf>.

¹¹ Rome Statute of the International Criminal Court, 2002. P. 20. URL: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

Отже, суб'єктивні елементи геноциду визначають спеціальний намір (*dolus specialis*) і знання (*knowledge*), тоді як матеріальні елементи мають на увазі самі геноцидні дії.

Як зазначив Міжнародний карний трибунал щодо колишньої Югославії (далі – МКТЮ) у справі Єлісіча (*the Jelisić case*) 1995 року, «геноцидний намір може виявлятися у двох формах»: з одного боку, намір знищити велику кількість членів групи і, з іншого боку, намір вчинити вибіркове знищення, коли мішенню є певні члени групи, «через той вплив, який матиме їхнє зникнення на виживання цієї групи як такої».¹²

Як писав Лемкін, намір Комуністичної партії СРСР вибірково знищити українців виник на початку 1920-х років, коли 1920-го, 1926-го й знову у 1930–1933 роках учителів, письменників, митців, мислителів і політичних діячів – мозок нації – було вбито, ув'язнено або депортовано. Також злочин було вчинено проти національної церкви – душі України, коли між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита Василя Липківського і 10 000 священників. Схожої долі зазнала Українська Католицька Церква, коли в Західній Україні було встановлено радянську владу. Наступним кроком було зморення голодом значної частини українських селян – хранителів традицій, фольклору, музики, національної мови та літератури, національного духу України. Після цього відбулась фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень іноземців і розкидання українців по всій Східній Європі. У такий спосіб етнічну єдність українців було зруйновано.¹³

Усі перераховані злочини становили дії, що відбулись у контексті очевидної схеми (серії) схожих дій, спрямованих проти української національної групи, або були діями, що самі могли спричинити таке знищення. Тому термін «Голодомор» може бути використано у широкому сенсі – до радянського геноциду українців загалом, і у вузькому сенсі – до однієї зі стадій цього геноциду, а саме до голоду 1932–1933 років. У своїй статті я проаналізую одну геноцидну дію – голод 1932–1933 років, який був кульмінацією

¹² ICTY. *Prosecutor v. Jelisić*, Case No. IT-95–10, at para. 82.

¹³ Лемкін Р. С. 32–35.

радянського геноциду українців і становив злочин геноциду. Я використуватиму термін «Голодомор» у вузькому сенсі, а саме до цього злочину, і сконцентруюсь на жертвах Голодомору.

Дії біологічного геноциду в Голодоморі

Серед геноцидних дій, учинених під час Голодомору, виявлено всі перераховані дії, оскільки: а) людей, які чинили опір, убивали; б) величезної фізичної й розумової шкоди було спричинено всім жертвам Голодомору (і тим, хто помер, і тим, хто вижив); в) було штучно створено умови життя, розраховані на знищення українців; г) усі ці заходи перешкоджали дітонародженню в українській національній групі; г) голод спричинив передачу дітей від їхніх батьків переважно в інші національні групи. Зауважу, що перелік геноцидних дій у ст. II Конвенції про геноцид є вичерпним: пункти від а) до в) перераховують акти фізичного геноциду; пункт г) уміщує поняття біологічного геноциду; пункт г) окреслює акт культурного геноциду. Отже, у Голодоморі були акти і фізичного, і біологічного, і культурного геноциду.

Гендерні аспекти Голодомору, зокрема аспект жінок як жертв Голодомору, можна проаналізувати в кожній із зазначених геноцидних дій, однак найкраще його проаналізувати на прикладі акту біологічного геноциду, сформульованого у ст. 6 (г) Конвенції про геноцид: «Геноцид шляхом ужиття заходів, розрахованих на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи». Голодомор був актом, елементи якого, визначені в «Елементах злочинів», передбачають такі дії:

1. Злочинець ужив певних заходів щодо однієї чи більше осіб.
2. Така особа чи особи належали до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, цю національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
4. Вжиті заходи мали на меті попередити дітонародження в цій групі.
5. Ця дія відбулась у контексті очевидної серії схожих дій, спрямованих проти цієї групи, або була дією, яка сама могла спричинити таке знищення.¹⁴

¹⁴ Elements of Crimes. P. 3.

Під час Голодомору Сталін і його поплічники вжили щодо українських селян заходів, які мали на меті знищити українців (частково, оскільки їх було занадто багато для цілковитого знищення. Вони намагалися «ослабити українське населення без наміру знищити присутність українців загалом»).¹⁵

Оскільки більшість українського сільського населення становили жінки і діти, гендерні аспекти Голодомору набувають значної ваги. Вони були досліджені науковцями з погляду опору жінок колективізації чи, навпаки, їхнього сприяння колективізації.

Оксана Кісь у своїй статті «Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору» обґрунтовує необхідність урахування гендерної специфіки жіночого досвіду під час вивчення історії Голодомору. На основі аналізу особистих спогадів жінок – свідків Голодомору та інших документів авторка розкриває жіночі методи протидії насильницькій експропріації майна (пасивний спротив, активний опір, офіційні звернення до органів влади). Висвітлено особливості жіночих стратегій виживання, які забезпечували порятунок жінок та їхніх родин від голодної смерті. Дослідження ставить під сумнів панівний в українській історіографії погляд на жінок як безпомічних жертв історичних катаклізмів та показує різні вияви жіночої дієздатності в умовах вкрай обмежених прав, можливостей та ресурсів.¹⁶

Дарія Маттінглі дослідила участь жінок у колгоспах, зокрема тих, кого вона називає «привідницями» Голодомору, використовуючи «нейтральний» термін, який, на її думку, не дає правової кваліфікації й відрізняється від терміна *perpetrators* – злочинці, виконавці злочину, з одного боку, і від *auctor delicti*, тобто винуватці, чи *executor delicti*, тобто виконавці.¹⁷ Ольга Бертельсен у своїй праці сконцентрувала увагу на жінках, які не мали влади і

¹⁵ Lieberman V. *The Holocaust and Genocides in Europe*. London : Bloomsbury, 2013. P. 96–97.

¹⁶ Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Український альманах*. 2006. Вип. 6. С. 101–107. URL: <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Almanac/Almanac%2006/kis.pdf>.

¹⁷ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські привідниці Голодомору? *Україна модерна*. 2018. 20 вересня. URL: <http://uamoderna.com/md/mattingley-women-in-kolkhoz>.

які у 1932–1933 роках через цілковитий голод зазнавали найбільших страждань.¹⁸ Вона зосереджується на випадках патологічної та злочинної поведінки жінок, які, як стверджує авторка, часто простежуються в Україні на початку 30-х років.¹⁹ Однак насправді це були рідкісні випадки навіть порівняно з випадками канібалізму під час облоги Ленінграда, яка тривала 872 дні й спричинила смерть більш як 800 тис. осіб. «Приблизно 1 500 ленінградців були заарештовані за канібалізм у той час».²⁰ В Україні більш як сім мільйонів жертв Голодомору, серед яких більше третини становили діти і щонайменше одну третю жінки, «обрали гідну смерть».²¹

Заходи, які були вжиті під час Голодомору, без сумніву, мали на меті попередити народження дітей в українській національній групі. За найменшими підрахунками, що базуються на результатах радянських переписів населення (які, як відомо, було сфальсифіковано), втрати через зменшення кількості народжених (непрямі втрати чи дефіцит народжень) внаслідок Голодомору становили 1.1 млн осіб.²² 1934 року в Україні народилося 610.5 тис. дітей, що в 1.65 рази менше за 1931 рік. Сумарний показник народжуваності в голодні 1933–1934 роки опустився до вкрай низької (як для першої половини ХХ століття) позначки: 2.3 дитини проти 3.6 у 1931 році. Особливо відчутним це падіння було в сільській місцевості, де кількість народжених 1934 року (мінімальна за період 1920–1930 років) виявилась меншою за половину народжених 1931 року.²³

¹⁸ Bertelsen O. «Hyphenated» Identities during the Holodomor: Women and Cannibalism. *Women and Genocide: Survivors, Victims, Perpetrators* / edited by Elissa Bemporad and Joyce W. Warren. Indiana University Press, 2018. P. 77–96.

¹⁹ Там само. P. 78.

²⁰ Zatat N. Historian Uncovers Diaries from Nazi Siege of Leningrad Documenting Cannibalism during Famine. *Independent*. 2017. 18 June. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/world-history/newly-discovered-diaries-reveal-cannibal-nazi-horror-a7796246.html>.

²¹ Сергійчук В. *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород : ПП «Сергійчук М. І.», 2018. С. 340.

²² Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 276.

²³ Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ,

Як стверджують Омелян Рудницький та інші, «крім повних щорічних випусків загальної кількості народжень і смертей, народження за віком матері та смерті за віком і статтю наявні за всі роки, крім 1932-го. До того ж, інформація про смертність дітей наявна за місяцем народження і місяцем смерті за всі роки, крім 1932-го».²⁴ Автори зазначають, що серед чоловіків були вищі прямі втрати, аніж серед жінок, як в абсолютних, так і у відносних показниках. За період 1932–1934 років нараховувалося майже два з половиною мільйона жертв через підвищену смертність (*excess deaths*) серед чоловіків і півтора мільйона – серед жінок, до того ж 90 % смертей серед обох статей зафіксовано 1933 року.²⁵ Були й інші спроби встановити кількість жертв голоду в Україні, за допомогою інших методів. Зокрема, Володимир Сергійчук стверджує про прямі втрати від Голодомору від семи до десяти мільйонів осіб на підставі врахування архівних даних щодо обміну населення між містом і селом.²⁶ Усі ці дані підтверджують, що під час Голодомору було створено такі умови життя, які містили заходи, розраховані на попередження дітонародження серед членів української національної групи.

Акти культурного геноциду в Голодоморі

Стаття II Конвенції про геноцид та стаття 6 (г) в «Елементах злочинів» передбачають таку геноцидну дію, як насильницька передача дітей з однієї групи в іншу. Ця дія передбачає такі елементи геноциду, зазначені в «Елементах злочинів» МКС:

20–21 листопада 2013 / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України ; Інститут історії України НАН України ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 282.

²⁴ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. Vol. 42. No. 1–2. P. 55.

²⁵ Там само. Р. 66.

²⁶ Сергійчук В. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 4 жовтня 2016. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. С. 21.

1. Злочинець силоміць передав одну чи більше осіб.
2. Така особа чи особи належали до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, цю національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
4. Передача відбулася з цієї групи до іншої групи.
5. Ця особа чи особи були молодшими за 18 років.
6. Злочинець знав чи повинен був знати, що ця особа чи особи були молодшими за 18 років.
7. Ця дія відбулась у контексті очевидної серії схожих дій, спрямованих проти цієї групи, або була дією, яка сама могла спричинити таке знищення.

У Конвенції про геноцид немає визначення терміна «дитина», однак в міжнародно-правових актах дітей визначають як осіб, молодших за 18 років.

Саме діти страждали під час голоду 1932–1933 років найбільше. Саме вони становили від третини до половини жертв Голодомору. 1933 року більш як 300 тис. безпритульних дітей було зареєстровано лише в одній Київській області. Оскільки сиротинці й дитячі притулки були переповнені, більшість цих дітей жили на вулиці і, як наслідок, помирили від голоду чи хвороб.²⁷

На відміну від Вірменського геноциду Голодомор, як і Голокост, не містив будь-яких значних спроб силоміць передати дітей євреїв чи українців до іншої групи, якщо лише не брати до уваги випадків, коли єврейських дітей як християн передавали у сиротинці або ж голодні батьки-українці віддавали своїх дітей самі чи відправляли їх жебрати. «В останньому випадку голодні селяни товпилися на залізницях, шукаючи спосіб виїхати; однак радянські органи влади заблокували втечу з України і робили все, щоб вигнати голодних селян із міст».²⁸

Через Голодомор батьки з сільських регіонів забирали своїх дітей до міст і залишали їх там – у людних місцях на кшталт залізниць, ринків, біля садочків, аби врятувати їх від голодної смерті. Ці дії можна прирівняти до

²⁷ World Federation of Ukrainian Women's Organizations. Victims of the Holodomor Commemorated at the United Nations. 2010. 13 December. URL: <http://wfuwo.org/2010/12/victims-of-the-holodomor-commemorated-at-the-united-nations/>.

²⁸ Lieberman B. *The Holocaust and Genocides in Europe...* P. 93.

«насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» (стаття II (г)), що розглядається як акт культурного геноциду.

Статистика вражає. Сиротинці в містах були переповнені, і під час Голодомору там спостерігається масова дитяча смертність. Лише в одному м. Запоріжжі із травня 1932 року до листопада 1933 року офіційно загинуло приблизно 800 дітей віком від 7 днів до 8 років. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть у Сталінському районі за 1932–1933 роки фіксує низку закономірностей: вік померлих (7 днів, 10 днів, два тижні... аж до 8 років); дату смерті (щонайменше по дві смерті на день, зростання смертності з весни 1933 року до п'яти смертей на день з піком мору на кінець весни – літо 1933 року). Усі смерті фіксував один лікар – Фалько.²⁹ Більшість померлих становили українці, але були й представники інших етнічних спільнот. Серед причин смерті вказано виснаження, інтоксикацію, вроджену слабкість, катар кишківника та шлунка, запалення легенів та кір. Звичайно, такого діагнозу, як «голод», серед причин смерті не зафіксовано.³⁰ Федір Турченко та Інна Шугальова звертають увагу на імена померлих дітей, які були зареєстровані у згаданій книзі: оскільки вони були підкидьками з прізвиськами, їм часто давали імена відомих письменників. Одного з померлих зареєстрували як Бернарда Шоу на честь британського письменника, який 1931 року відвідав СРСР. У липні 1933 року, на піку Голодомору, коли Бернард Шоу із газет дізнався про голод і канібалізм, то у передмові до своєї п'єси «On the Rocks» (прем'єра якої відбулась у листопаді 1933 року) написав, що він «...там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були навдивовиж кругленькі...».³¹

Оскільки діти не брали участі в колгоспному виробництві, отже, не одержували рятівних 100–300 г хліба на працівника, вони були найменш захи-

²⁹ Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 4 жовтня 2016. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. С. 111–112.

³⁰ Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі... С. 112.

³¹ Цюпин Б. Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором. *Тиждень*. 2012. 24 листопада. URL: <http://tyzhden.ua/History/65731>.

щеними.³² За переписом 1926 року, діти віком до 14 років становили 38 % сільського населення України. Починаючи з весни 1931 року, коли Наркомату освіти УСРР стало відомо про те, що у 180 районах, які не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання, його керівники звернулися зі скаргою до вищих органів влади, у якій повідомляли про катастрофічну ситуацію в дитячих інтернатних установах, де не було жодних запасів і звідки діти були змушені втікати, чим збільшували безпритульність.³³

Залишилось багато листів дітей, учителів, батьків, у яких вони благали про допомогу, оскільки помирали з голоду. Ці листи адресувались голові Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. І. Петровському. Діти сподівалися, що радянська влада, «рідна комуністична партія», їх урятує, але це саме вона, ця влада, призвела до голодного зубожіння дітей та їх масового вимирання. Як пише Василь Марочко, у кожному із 55 тис. сіл від голоду помирали сотні дітей.³⁴

Як приклад можна навести звіти місцевих органів влади Харківської і Київської областей, які віддзеркалювали масштаби дитячої безпритульності.³⁵ У березні 1933 року вибірково обстежили 20 сільських рад Прилуцького району Чернігівської області. Із 2 850 осіб, які голодували, 1 800 були безнадійні опухлі діти.³⁶

Траплялися випадки облав на безпритульних дітей. Як повідомляв посол Королівства Італії в СРСР Бернардо Аттоліко в листі до радянських центральних органів у Москві 23 серпня 1932 року, «жебраки і безпритульні, яких досить багато в Москві, були дуже численними в Харкові. ...Згідно з тим, що мені повідомляє королівський віце-консул Граденіго, усіх цих безпритульних раптово вилунали і вивезли у невідомому напрямку, ймовірно

³² Марочко В. І. *Геноцид українського народу (1932–1933 рр.)* / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. *Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. 2-е вид., допов. Київ : Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 121.

³³ Там само. С. 121.

³⁴ Там само. С. 123.

³⁵ Марочко В. І. *Діти – найчисленніші жертви голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / ред. рада: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 565.

³⁶ Марочко В. І. *Геноцид українського народу...* С. 125.

на острови Каспійського моря. Кажуть, що всім їм було поставлено на лівій руці тавро і зведено не показуватися більше в Москві чи Харкові під страхом розстрілу».³⁷

Загрозливий рівень дитячої безпритульності змусив уряд вжити деяких заходів, і 6 травня 1933 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю».³⁸ Для виконання цієї постанови було створено Всеукраїнську комісію для роботи з безпритульними дітьми, яка мала компетенцію організовувати діяльність дитячих притулків, які повинні були піклуватися про безпритульних дітей.³⁹ Чутки про такі притулки швидко доходили до сіл, і багато селян рушили до міст і містечок, щоб залишити там своїх дітей і в такий спосіб урятувати їх. Матері у відчаї масово відвозили дітей за межі села – до найближчої залізничної станції, райцентру чи містечка, де або віддавали в притулки під виглядом сироти, або просто кидали напризволяще, сподіваючись, що державні органи чи сторонні люди подбають про їхнє виживання.⁴⁰ «Матері, щоб не пухли діти з голоду, вивозили їх з дому і там на станції коло дитбудинку залишали їх. Казали, що йдуть купити їсти, а самі плачучи залишали своїх дітей. Через деякий час приходили дізнаватися, чи є їхня дитина в дитбудинку, але не всі зустрічали їх там...».⁴¹

Багато дітей від'їжджало до Москви в пошуках роботи. Вони розповіли одному зі службовців італійського посольства про надзвичайно сумні умови їхнього життя в Україні, тотожні з тими, у яких жили сотні, тисячі селян, що з різних причин були вигнані з села й заповняли вулиці Москви.⁴²

³⁷ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки / уряд. Андреа Граціозі. Харків : Фолю, 2007. С. 104. (Перекладено з: *Lettere da Kharkov: La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. A cura di Andrea Graziosi. Torino, Einaudi, 1991.)

³⁸ Марочко В. І. Геноцид українського народу... С. 126.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне... С. 105.

⁴¹ Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині / уряд. С. К. Шур. Вінниця : Книга-Вега, 2008. С. 27.

⁴² Листи з Харкова... С. 87.

Це були прямі дії насильницького відібрання дітей від їхніх батьків і їх передача переважно до інших національних груп, які являли собою культурний геноцид.

Елементи усвідомлення (*mental elements*)

в Голодоморі

Проаналізовані геноцидні дії в Голодоморі, у яких основною мішенню були жінки і діти, мали чіткий геноцидний намір. Цей намір Сталіна та його поплічників частково знищити українців був імпліцитним. Насправді ми не знайдемо жодного радянського документа, де б стверджувалось, що потрібно зашкодити дітонародженню чи передати дітей з однієї групи в іншу внаслідок зморення українців голодом. Але цей намір можна вивести з самих дій. Як зазначає МКС, висновок про існування наміру та усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин.⁴³ Тобто, намір не обов'язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину.

Як вирішив Міжнародний Суд справедливості ООН у справі *Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia*, «досить, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено».⁴⁴ Радянський уряд знав, що мільйони людей, включно з жінками і дітьми, помирили голодною смертю, оскільки існує багато документів місцевих органів влади і закордонних дипломатів, у яких повідомлялось про голод. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР від 9 червня 1932 року повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба.⁴⁵

Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більше ніж досить. Сталін і його поплічники знали, якими будуть наслідки голоду для україн-

⁴³ Elements of Crimes. URL: <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf>.

⁴⁴ ICJ, *Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia* case. URL: <http://www.icj-cij.org/presscom/index.php?pr=1897&pt=1&p1=6&p2=1>.

⁴⁵ Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / Даниленко В. М. (відп. упоряд.), Аулова Л. Л., Лавринюк В. В. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 280.

ців, передбачали і планували ці наслідки. Навіть ті науковці, які заперечують, що голод в Україні був геноцидом, наголошують, що «український націоналізм зазнавав нападу, оскільки його сприймали як загрозу сталінській політиці хлібозаготівель»,⁴⁶ що в юридичних термінах означало вину, намір знищити на національному ґрунті.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) також підтвердив норму, згідно з якою існування наміру вчинити геноцид можна вивести «з матеріальних доказів, поданих до Палати, включно з доказами, які демонструють послідовну лінію поведінки обвинуваченого» (*Rutaganda Case*, 1999), або «вина злочинця може бути виведена з його дій» (*Prosecutor v. Semanza Case*).⁴⁷ У справі *Kayishema and Ruzindana* судова палата МКТР стверджувала, що, оскільки визначити намір може бути складно, дії обвинуваченого, включно з доказами, які впливають з обставин, можуть самі надати достатній доказ наміру. Крім того, намір можна вивести зі слів або фактів, і його можна продемонструвати як схему цілеспрямованих дій.⁴⁸ Відомі численні приклади таких намірених геноцидних дій виконавців злочину Голодомору.

Намір Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) частково знищити українців можна вивести з її численних резолюцій і директив, а також із її дій та наслідків цих дій. Так, 22 січня 1933 року Сталін надіслав секретну директиву з наказом Україні, Білорусі та сусіднім районам РРФСР перешкодити масовій утечі селян з Кубані та України до ближніх районів Росії та Білорусі. У директиві наполягали на тому, що втечу було організовано польськими агентами й ворогами радянського режиму з метою агітації проти колгоспів та радянської системи загалом. Місцевим органам влади й ОДПУ наказували перешкодити масовому виїзду та негайно арештовувати

⁴⁶ Green B. B. *Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine. Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide* / ed. with an Introduction by A. S. Rosenbaum with a Foreword by I. W. Charny. Boulder, Colorado : Westview Press, 1996. P. 194.

⁴⁷ *Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity: Topical Digests of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. Human Rights Watch, 2004. P. 13.

⁴⁸ Там само. P. 14.

«селян» України та Північного Кавказу, які вирушали на північ.⁴⁹ Роман Сербин вважає цю директиву, «можливо, найкращим наявним доказом геноцидного наміру диктатора проти українського народу».⁵⁰

Найчастіше Голодомор заперечують як злочин геноциду, беручи до уваги групу, яка підпадає під захист. Ті, хто заперечує, що Голодомор був геноцидом, стверджують, що голод був спрямований проти класу (куркулів чи багатих селян) або проти соціально-економічної групи (селян). Метою цієї статті було продемонструвати, що від третини до половини жертв Голодомору були діти, які до жодного класу не належали, і здебільшого це були діти бідних селян, як і жінки, серед яких більшість була з бідних родин.

Як зазначає Бенджамін Ліберман, «тією мірою, якою напади на класових ворогів досягають рівня знищення національних, етнічних чи расових груп, радянські злочини, які відповідають й іншим елементам Конвенції про геноцид, становлять геноцид згідно з міжнародним правом».⁵¹ Роберт Конквест аналогічно зауважує, що українських куркулів підозрювали не лише з економічного погляду, але також ідентифікували як націоналістів, і радянська влада використала голод для знищення українського націоналізму.⁵² Схожу думку має Роман Сербин, який указує, що «розкуркулення позбавило Україну її найкращих фермерів, носіїв її національної культури і духу. У соціальному вимірі це означало втрату природних лідерів серед селян у їхньому протистоянні репресивному режиму».⁵³ Це також означало прямі і непрямі втрати (втрати через ненародження), а також відібрання дітей від їхніх батьків.

«Національний» характер Голодомору підкреслює і Норман Наймарк, пишучи у своїй книзі «Геноциди Сталіна», що майже половина селянських

⁴⁹ Див.: Serbyn R. Holodomor: The Ukrainian Genocide. *Central and Eastern European Online Library PISM Series (PISM Series)*. 2010. No. 1. P. 205–230. 46 fn. P. 224. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=86294>, який цитує: *Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание 1927–1939 гг.: Документы и материалы*. Вып. 3. С. 634–635. Переклад англійською в: Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, 2001. P. 306–307; а також: Green B. B. *Stalinist Terror and the Question of Genocide...* P. 193.

⁵⁰ Serbyn R. Holodomor... P. 224.

⁵¹ Lieberman B. *The Holocaust and Genocides in Europe...* P. 90.

⁵² Conquest R. *The Harvest of Sorrow...* P. 328.

⁵³ Serbyn R. Holodomor... P. 209.

повстань проти колективізації 1930 року відбулися в Україні. Водночас українські селяни були під «подвійною підозрою» для центру: як селяни, яких більшовики вважали контрреволюційними та безнадійно відсталими, а також як українці, чий націоналізм та усвідомлення власної відмінності дратували Сталіна й кремлівських керівників. Те, що прихильники українського націоналізму серед інтелігенції у своїх творах і промовах зосереджували увагу на питомих рисах української національної культури, яку зберегли українські селяни, лише посилювало підозри Сталіна щодо українського села.⁵⁴

Такі параноїдальні підозри й злочинні наміри радянського керівництва завершилися мученицькою смертю більш як сім мільйонів українців, більшість яких становили діти і жінки. Але хочу завершити свою статтю на оптимістичній ноті. На останнє запитання Ольги Бертельсен, чи українське суспільство може взагалі відродитись після величезного культурного руйнування, геноциду,⁵⁵ відповідь дала Революція Гідності 2013–2014 років, яку розпочала молодь як протест проти спроб тодішнього уряду вкрасти в українців європейське майбутнє. Ця революція за демократію й людську гідність все ще триває.

⁵⁴ Naimark N. M. *Stalin's Genocides*. Princeton : Princeton University Press, 2010. P. 71–72.

⁵⁵ Bertelsen O. «Hyphenated» Identities during the Holodomor... P. 92.